

MÕISA FENOMEN BALTI KULTUURILOOS
THE MANOR AS A PHENOMENON OF BALTIC
CULTURAL HISTORY

ACTA UNIVERSITATIS TALLINNENSIS

Artes

SARJA KOLLEGIUM

Heili Einasto (Tallinna Ülikool)

Krista Kodres (Eesti Kunstiakadeemia)

Andres Kurg (Eesti Kunstiakadeemia)

Kersti Markus (Tallinna Ülikool)

Anu Mänd (Tartu Ülikool)

Virve Sarapik (Eesti Kunstiakadeemia)

Toomas Siitan (Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia)

Teet Teinmaa (Tallinna Ülikool)

Heie Treier (Tallinna Ülikool)

Tallinna Ülikool

**MÕISA FENOMEN
BALTI KULTUURILOOS.
VAATENURKI ÜLE
UURIMISVÄLJADE**

THE MANOR AS A PHENOMENON
OF BALTIC CULTURAL HISTORY:
CROSSDISCIPLINARY PERSPECTIVES

Koostanud / Edited by
Kristina Jõekalda,
Linda Kaljundi, Ulrike Plath

TLÜ Kirjastus
Tallinn 2025

ACTA Universitatis Tallinnensis

Acta Universitatis Tallinnensis. Artes

Mõisa fenomen Balti kultuuriloos. Vaatenurki üle uurimiseväljade

The Manor as a Phenomenon of Baltic Cultural History: Crossdisciplinary Perspectives

Koostanud / Edited by Kristina Jõekalda, Linda Kaljundi, Ulrike Plath

Toetajad: Eesti Kunstiakadeemia, Böckler-Mare-Balticum-Stiftung ja Eesti Kultuurkapital

EKA

BÖCKLER - MARE - BALTICUM - STIFTUNG

EESTI KULTUURKAPITAL

Keeleliselt toimetanud Kaja Kährik (eesti), Michael Haagensen (inglise)

Kujundanud ja küljendanud Sirje Ratso

Sarja makett: Rakett

Autoriõigus (koostamine): Kristina Jõekalda, Linda Kaljundi, Ulrike Plath, 2025

Autoriõigus: artiklite autorid, 2025

Autoriõigus: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2025

ISSN 2228-3412

ISBN 978-9985-58-979-3

TLÜ Kirjastus

Narva mnt 25

10120 Tallinn

tlu.ee/kirjastus

Trükk: Printon

SISUKORD

Sissejuhatuseks. Mõis kui Eesti ajaloo võtmenähtus.	8
<i>Introduction: The Manor as a Key Phenomenon in Estonian History</i>	9
Kristina Jõekalda, Linda Kaljundi	
Eesti mõisaajaloo keskaja ja varauusaja alguse kihistused.	57
<i>Medieval and Early Modern Historical Layers of the Manors in Estonia</i>	80
Inna Põltsam-Jürjo	
Rüütlimõis ja maaomavalitsus. Kadunud ajastu elukorraldus.	81
<i>Manors and the Provincial Government: Order of Life in a Lost Era</i>	123
Toomas Hiio	
Värvid mõisas. Christina de la Barre arveraamatud (1732–1748) värvide sotsiaalajaloo allikana	125
<i>Colours in the Manor: Christina de la Barre’s Account Books (1732–1748) as a Source for the Social History of Colour.</i>	147
Hannes Vinnal	
Mõis kui „kunstitempel“. Õisu mõisa portreegalerii	148
<i>The Manor as a ‘Temple to the Arts’: Portrait Gallery at Õisu Manor</i>	170
Kadi Polli	
Mõisaorjus kui rahvuslik ja rahvusülene mälu paik – tekstis, pildis ja koloniaalvõrdluses.	171
<i>Manorial Slavery as a National and Transnational Site of Memory – in Text, Image and Colonial Comparison</i>	206
Linda Kaljundi	
„Rikas härra, rikas vald; vaene härra, vaene vald“. Sissevaade mõisaaja diskursusesse pärimusmaastikul	208
<i>‘Rich lord, rich parish; poor lord, poor parish’: Manors in the Landscape of the Estonian Oral Tradition</i>	244
Marju Kõivupuu	

Mõisnikud talupoegi arstimas. Tõlkekaod, eelarvamused ja koostöö	245
<i>Medical Treatment of Peasants by Landlords: Prejudice, Cooperation and Things Lost in Translation . . . . .</i>	268
Andreas Kalkun	
Mõisad ja taluarhitektuur moderniseerumisajastul. Uuendused ja vastuseisud	269
<i>Manor Houses and Farm Architecture in the Age of Modernisation: Innovation and Opposition . . . . .</i>	305
Heiki Pärdi	
Koloniaalne minevik ja funktsioonita mõis. Arhitektuuripärand baltisaksa maailma ja Eesti Vabariigi vahel	307
<i>Colonial Past and Defunct Manor House: Architectural Heritage between the Baltic German World and the Estonian Republic . . . . .</i>	339
Kristina Jõekalda	
„Teadvustatud härrandlikkus“. Mõisa motiivist baltisaksa 19.–20. sajandi mälestustes ja proosakirjanduses	341
<i>‘Conscious nobility’: The Motif of Manors in Baltic German Memoirs and Prose Literature of the 19th–20th Centuries . . . . .</i>	365
Maris Saagpakk	
Mõis kui kodu – privaatne või avalik? Muinsuskaitseja vaade mõisakodu muutumisele 20.–21. sajandil	366
<i>The Manor as a Home – Private or Public? A Conservator’s View on the Changing Manor House during the 20th–21st Centuries . . . . .</i>	396
Riin Alatalu, Hilka Hiiop	

SISSEJUHATUSEKS. MÕIS KUI EESTI AJALOO VÕTMENÄHTUS

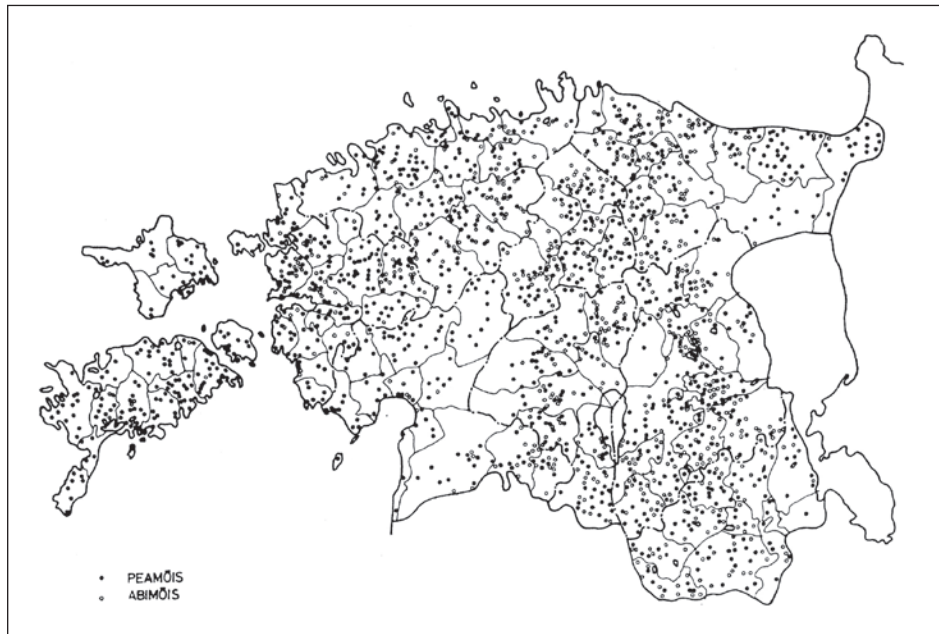
Kristina Jõekalda, Linda Kaljundi

Eelmine lk / Previous page:
Pärimuskultuuri festivali
„Viru säru“ osavõtjate rong-
käik Palmse mõisa pargis /
Procession of Viru Säru
folk heritage festival in
Palmse (Palms) manor park.
Foto/Photo: Lembit Michelson,
1987. Rahvusarhiiv / National
Archives of Estonia,
EFA.204.0.155787.

Juba mitu aastakümnet võib mõisa pidada Eesti kultuuriajaloo üheks lipulaevaks – mõisaid külastatakse ja uuritakse, neist kirjutatakse ja räägitakse rohkelt nii teaduslikul kui ka rahvalikul tasandil. Maapiirkondades on nad mitte üksnes rahvusvahelise, vaid ka kohaliku turismi magnetiks, ehkki külastajate pilk liigub harva härrastemajast kaugemale. Samas on härrastemajagi uurimises endiselt lünki. Üdini tuttava ja tuntuna näiv mõis varjab endas paljusid teisigi unustatud ja läbiuurimata tahke.

Eesti ajaloomälus on mõisaga eri aegadel seostunud vastakad hinnangud. Ometi võib kindlalt väita, et mõis – ennekõike selle arhitektuurised jäänukid mõisasüdametes – on üks väheseid baltisaksa pärandi osiseid, mis on omandanud kindla koha eesti rahvuslikus kultuurimälus ja pärandmaastikus (ill 1). Ühelt poolt võimaldab mõis niisiis vaadelda kultuuriülekandeid, kultuuride ja ühiskondlike rühmade põimumist, teisalt aga konflikte. Just kahe kultuuri kohutumise ja keerulise vastastikuse sõltuvussuhte pinnalt avaneb mõisa fenomen

I. Mõisate levik
Eesti NSVs 1976. aasta
inventeerimise andmetel /
Distribution of manors in the
Estonian SSR according to
the inventory of 1976. The
legend differentiates between
'main manors' (above) and
'support manors'.
Repro: Maiste 1978.

INTRODUCTION.

THE MANOR AS A KEY PHENOMENON IN ESTONIAN HISTORY

Kristina Jõekalda, Linda Kaljundi

For several decades now, manors once owned by the German-speaking nobility have been among the most popular objects of Estonian cultural history – they are studied, visited, written and talked about extensively both in scholarly and more popular terms. In rural areas, manors function as the flagships of international and local tourism. But often the focus does not extend beyond the main building of the manor. In fact, even the history of the manor house itself has many research gaps. This volume is based on the realisation that although the Baltic German manors may seem familiar and well researched, they still conceal many forgotten and un(der)explored facets.

Although attitudes towards manors have varied greatly in Estonian historical memory, the manor house is certainly one of the few elements of the Baltic German past that has acquired a firm place in the Estonian national cultural memory and heritage landscape (Figure 1). This is especially true for the architectural remains – most of all the main house as the core of the manorial estates. As a meeting point for two cultures, representing the complex interdependence of the Baltic German and Estonian communities, the manors possess considerable potential for the study of local history. On the one hand, the manor allows us to look at cultural transfers, the intertwining of cultures and different social groups, while on the other, it also guides us to look at the conflicts between them. The manor can thus be seen as a key phenomenon in understanding the multi-ethnic history of Estonia. This means that looking at the manors from new angles will hopefully uncover a fresh perspective on several additional phenomena in Estonian history.

It was this understanding that first inspired the creation of a university course, and later the desire to develop the ideas it generated: this collection is based on a lecture series put together in 2014 in cooperation between Tallinn University and the Estonian Academy of Arts. Many of the co-authors of the current volume have contributed to this series as specialists from different fields.¹ We are grateful that so many colleagues accepted the invitation to expand their

---

¹ The course *The Manor – A Phenomenon of Estonian History* (under slightly varying names) has been led by Linda Kaljundi and Ulrike Plath. Nearly twenty academics and researchers have contributed as guest lecturers: historians, art and literary scholars, folklorists etc. We wish to extend our thanks to Anneli Randla, whose initiative made the course come true.

ja selles peituv potentsiaal siinse ajaloo uurimiseks: võib liialdamata öelda, et mõis kujutab endast võtmenähtust Eesti mitmerahvuselise ajaloo mõistmiseks. Uued vaatenurgad mõisale võivad nõnda pakkuda värsket vaadet ka mitmele muule nähtusele Eesti ajaloos.

Just sellest mõistmisest tõukus Tallinna Ülikooli ja Eesti Kunstiakadeemia koostöös 2014. aastal sündinud loengusari, millest on välja kasvanud käesolev kogumik. Kursusele on andnud näo ja sisu eri valdkondade spetsialistid,¹ kellest mitu on siinse kogumiku kaasautorid. Oleme tänulikud, et nii palju kolleege tuli kaasa üleskutsega mõtestada mõisate ajalugu uute uurimissuundade ja küsimuste valguses. Sama suur tänu kuulub ka kursusel läbi aastate osalenud üliõpilastele, kuna ilma nende elava tagasiside ja kaasamõtlemiseta – sealhulgas alati üllatusi pakkunud tudengikonverentsi raames – ei oleks see kogumik kaugeltki see, mis ta on.²

Kogumik keskendub just siinsele geograafilisele ruumile ja ajaloolistele eripäradele. Kõneldes ajast enne 20. sajandit, mõjuvad kohamääratlused „Eesti“ ja „Balti“ muidugi kunstlikuna. „Eesti mõisa ajalugu“ võib kõlada lausa anakronistlikult, kuid sageli on see siiski kõige käepärasem määratlus. Samas tuleb rõhutada, et mõis ei ole kuidagi eesti, läti või ka baltisaksa kultuurile ainuomane nähtus – mõisad on kujundanud pea kogu Euroopa ajalugu. Seejuures on nende endi ajalugu väga kirev ja mitmekesine: eri aegadel ja paigus on mõisate suurus, omandivorm ja majandamisviisid märkimisväärselt varieerunud. Teiste saksakeelsete aladega võrreldes on Baltikumipiiri eripäraks saksakeelse ülemkihi ning eesti- ja lätikeelse talupoegkonna väga vähene segunemine, ja seda kuni 20. sajandini välja. Vajadus tuua siinse mõisaajaloo uurimisse enam võrdlevat vaadet (nii Lääne- ja Ida-Euroopa kui ka Vene impeeriumi mõisatega) on ilmne. Ulatuslikumad kõrvutused jäävad käesolevast teosest siiski välja; paralleele tuuakse eeskätt Lätiga.

Sissejuhatavas peatükis ei sea me eesmärgiks anda ammendavat ülevaadet ei kohalikust ega rahvusvahelisest uurimistraditsioonist; otsese vaatluse alt jäävad kõrvale ka Baltikumis rännanud välismaalaste omaaegsed mõisakirjeldused (vt Hein 2003: 16–17; Mühlen 2012c; Maiste 2022: 16–20, 47–201). Pigem on meie sihiks siin seostada Eesti ala käsitlevates uuringutes eri aegadel esil olnud vaatenurki identiteediloome ning kultuurimälu arengu ja muutumisega.

¹ Veidi varieerunud pealkirjaga kursuse „Mõis – Eesti ajaloo fenomen“ eestvedajateks on olnud Linda Kaljundi ja Ulrike Plath. Külalislektorina on sellesse panustanud ligi 20 mõisatega tegelevat teadlast: ajaloolasi, kunsti- ja kirjandusteadlasi, folkloriste jt. Palju tänu Anneli Randlale, kelle algatusel kursus teoks sai.

² Lisaks soovime tänada kogumiku anonüümseid retsensente kaasamõtlemise ja edasiviiva tagasiside eest.

reflections on the history of manor houses in light of new research directions. We are equally grateful to the students who have participated in the course over the years: without their lively feedback and engagement – including the always surprising student conference – this collection would be far from what it is.²

The use of place names such as ‘Estonia’ or ‘Baltic’ for the period before the 20th century may seem artificial. In the Middle Ages, we can speak of Livonia, a common denominator for the territories of present-day Estonia and Latvia since the 13th-century crusades. This is important also from the point of view of manors: it was indeed the crusades that led to the rule of German-speaking elites in these lands. Since the early modern period, Estonian (in those times referring only to the northern part of present-day Estonia) and Livonian (southern Estonia and northern Latvia) manors need to be looked at separately, as the land was initially divided between Sweden and Poland. Since the 18th century the area belonged to the Russian Empire, administratively divided between the three Baltic provinces (governorates) of Estonia, Livonia and Courland. As independent republics, Estonia and Latvia emerged in 1918, with still further regime changes to follow through the 20th century. Hence, ‘Estonian manor history’ may sound anachronistic, but it nevertheless accurately describes our focus.

Although the collection focuses on the Estonian geographical space and historical specifics, it should be emphasised that the manor is by no means a phenomenon unique to Estonian, Latvian or Baltic German culture. With profound influence on European history, the manorial system is historically rich. Across times and places, the size, ownership and management of manors have varied considerably. Compared to other German lands, a particularity of the Baltic region was the barely visible assimilation (and that until the 20th century) of the German-speaking elite and the local population who kept their own languages. While the need for a comparative perspective involving Western and Eastern European manors – as well as those in the Russian Empire – is obvious, and some parallels with Latvian manors have been drawn, more extensive comparisons are beyond the scope of this collection.

In this introduction, we do not aim to provide an exhaustive overview of local or international research traditions, nor to cover historical travellers’ descriptions of Baltic manors over the centuries (see Hein 2003: 16–17; Mühlen 2012c; Maiste 2022: 16–20, 47–201). Rather, our aim is to contextualise the central themes and perspectives of various researchers, who have worked in these lands at different times, within the developments in Estonian identity and cultural memory.

---

² We would like to express our gratitude to the anonymous peer reviewers for their thoughtful and constructive feedback.

2. 17. sajandist pärinev

Keskvere mõis on säilinud varaste mõisahoonete seas üks ilmekamaid / Keskvere manor (Keskfer, 17th century) is one of the most impressive early manor buildings still standing. Foto/Photo: Tiina Tammet, 2023. Autori loal / Courtesy of the author.

Baltisaksa uurimistraditsioon ja identiteediloome

Mõisate ajalugu Eestis on pikk ja mitmekihiline, ulatudes tagasi keskaega. Kuigi on väidetud, et „[e]namik Eesti mõisaid kujunes välja keskajal“, muutus mõisa tähendus tegelikult oluliselt 17. sajandi jooksul (Maiste 1996: 11, vt ka 18–39; vrd Wörster 2012; Hein 2016). Mõisa määratluski on varase perioodi osas tekitanud vastukäivaid arvamusi.³ Tiit Rosenbergi (1994: 7, vt ka 12–13) sõnul omandas mõis „vallutusjärgsel ajal võõrvalitsejate poolt siinsesse külaühiskonda juurutatuna võõrkeha iseloomu“. Suur osa uurimustest ongi ehitunud vastandustele. Tervikuna on mõisate vanemat ajalugu uuritud suhteliselt kasinalt ning vähe on säilinud ka varaseid mõisahooned endid (ill 2).

Sellisel kujul ja sellise välisilmega, nagu me seda täna tunneme, pärineb mõisa ehituskehand suuresti 18. sajandi algul alanud ülesehitustöö ajajärgust (ill-d 3–4). Arhitektuuriajaloo vaatest vabanes mõisasüda barokiajastul „linnuselikust suletusest, defensiivsust hakkas asendama representatiivsus“ (Hein 2003: 15) – mõisad kujunesid uhketeks esindushooneteks, mida mõjutasid nii Saksa, Vene, Rootsi, Hollandi, Prantsuse ja Itaalia kui ka Inglise eeskujud (vt Mühlen 2012b; Maiste 2022).

³ On näiteks pakutud, et „mõisa“ esinemine vanades eestikeelsetes kohanimedes võis osutada hoopis hajataludele (vt Saareste, Cederberg 1931: 266–269; Saar 2009).

Baltic German research traditions and identity building

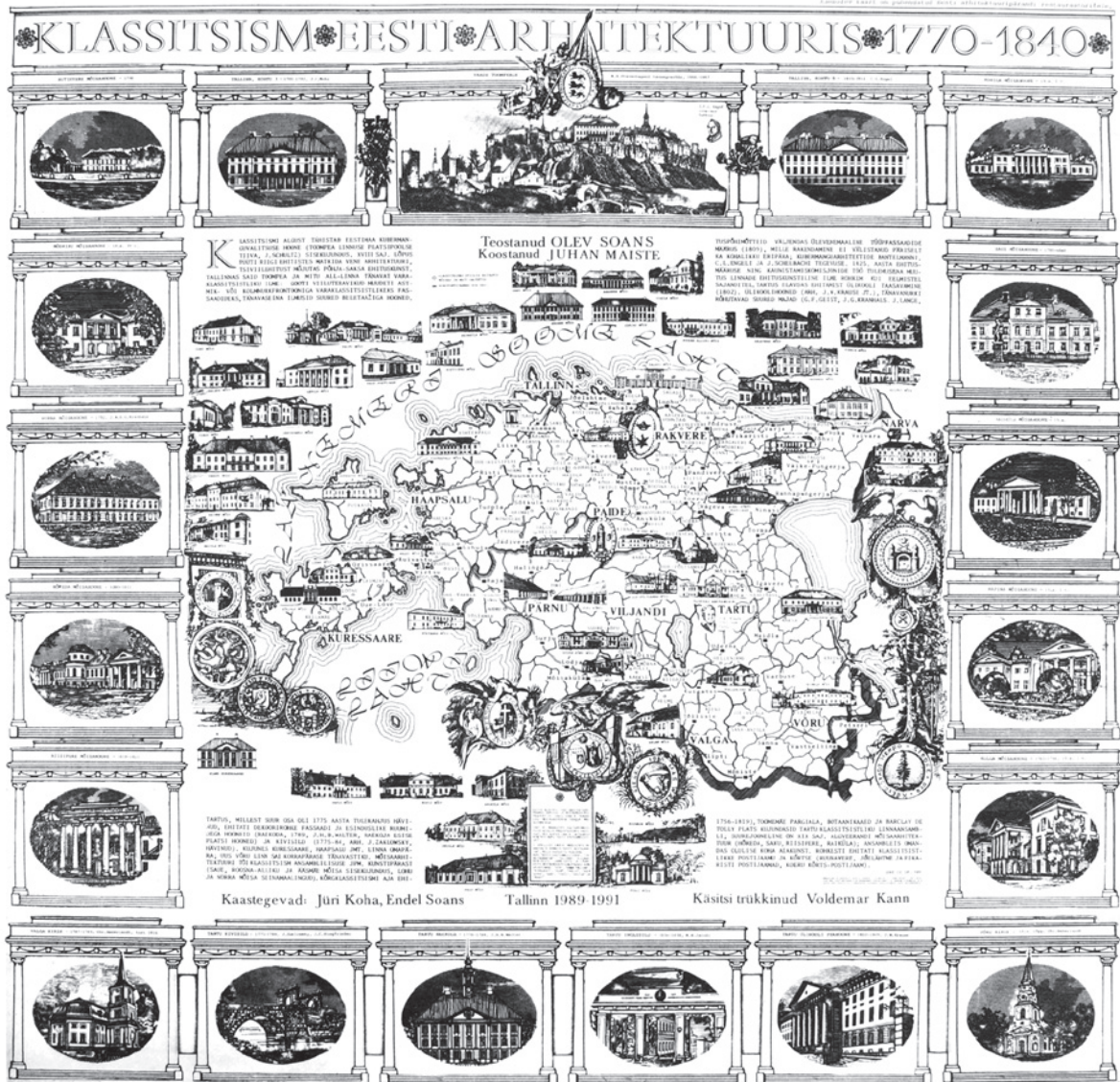
The history of manors in Estonia is long and complex, dating back to the Middle Ages. Although it has been proposed that most manors in the area developed as early as the medieval era, it is clear that during the 17th century their meaning went through a significant transformation (Maiste 1996: 11, see also 18–39; cf. Wörster 2012; Hein 2016). Even defining what a manor is has resulted in conflicting opinions.³ Planted by foreign rulers in the local village environment in the medieval and early modern era, they no doubt possessed ‘the character of a foreign body’ (Rosenberg 1994: 7, see 12–13). Much of the scholarship, too, has been built on the idea of contradictions. At the same time, there is not much research on the older history of manors, and only a few early buildings have survived (Figure 2).

As we know them today – at least from the point of view of architectural history – manor houses were born during the postwar reconstruction period since the early 18th century (Figures 3–4). By the Baroque era, manors no longer resembled fortresses: the originally closed defensive structures gradually came to be defined by representative features instead (Hein 2003: 15), influenced by not only German or Russian, but also Swedish, Dutch, French, Italian and English role models (see Mühlen 2012b; Maiste 2022).

From the point of view of general history, however, it needs to be emphasised that – as a result of the Great Northern War (1700–1721) – Estonia and Livonia were incorporated into the Russian Empire. For the nobility, the transfer of power meant securing their privileges, but also new opportunities for career and income (see Luts-Sootak 2016). For the native Estonian and Latvian peasants though, the imperial power consolidated the power of the German-speaking nobility over them as serfs. Both the Baltic German tradition and Estonian national historical memory have linked the emergence of ‘slavery’ for the Estonian peasantry to the crusades and the establishment of German supremacy in the 13th century. In reality, the restriction of peasant rights and the increase of peasant labour (including unfree labour) occurred gradually, and the major upheaval only took place in the early modern era (Küng et al. 2013; Luts-Sootak 2022). Becoming part of the Russian Empire nevertheless had a profound impact on the management of the manor estates, setting the stage for their prosperity in the late 18th and 19th centuries. The Enlightenment period was marked by disputes over the situation of the peasantry, which led first to the abolition of serfdom (1816 in Estonia and 1819 in Livonia) and then to the Peasant Laws (1849 in Livonia, 1856 in Estonia), which considerably

---

³ It has been suggested that e.g. the occurrence of ‘manor’ in old Estonian place names may have referred to wealthy farms instead (see Saareste, Cederberg 1931: 266–269; Saar 2009).

3. Klassitsism Eesti arhitektuuris /
 Classicism in Estonian Architecture.
 Olev Soans, söövitus/etching, 1989–1991.
 Harjumaa Muuseum / Harju County Museum,
 K 119.

Ajaloolisest vaatest on aga olulisem, et Põhjasõja tulemusel olid Eesti- ja Liivimaa liidetud Vene keisririigiga. Aadli jaoks tähendas võimuvahetus privileegide kindlustamist Balti erikorruga ning uusi karjääri- ja tuluteenimise võimalusi impeeriumis (vt Luts-Sootak 2016). Samas kinnistas keisrivõim aadli võimu pärisoriste talupoegade üle. Nii baltisaksa traditsioon kui ka Eesti rahvuslik ajaloomälu on seostanud mõisaorjuse teket ristisõdade ja sakslaste ülemvõimu kehtestamisega 13. sajandil. Talupoegade õiguste piiramine ja koormiste, sh mõisas tehtava teotöö kasv toimus siiski järk-järgult ning suurem murrang leidis aset alles varauusajal (Küng *et al.* 2013; Luts-Sootak 2022).

4. Raadi mõisa sisevaade.

Hävinud / Interior view
of Raadi (Ratshof) manor.
Not preserved.

Tundmatu fotograaf /
Unknown photographer,
ca. 1900. Eesti Rahva
Muuseum / Estonian
National Museum,
Fk 2921:2.

extended their rights, laying the foundation for the social advancement of Estonians and Latvians.

Closely linked to the historical inequalities and power relations that have shaped the region's history, manors have long been an ideologically charged subject of study – even for the Baltic Germans themselves, who created the first layers of historiography on the manors. Early German-speaking scholars largely focused on the legal history of manors and the development of landed property. Interpreted from a postcolonial perspective, it can be argued that this tradition of research concentrated on the relationship between the coloniser and the colonised.

The relationship between the German landlords and the Estonian/Latvian peasants also became an important issue in the history of the manorial economy, as did the question of whether the creation of the first manors encroached on the land of earlier indigenous settlers. Around 1900, these issues were addressed in different ways by Astaf von Transehe-Roseneck, Hermann von Engelhardt and Heinrich Bosse (see Inna Põltsam-Jürjo's paper). Among the comprehensive data collections of the Baltic Germans, also Heinrich von Hagemeister's

Vene keisrivõimu alla sattumine mõjutas aga põhjalikult mõisate majandamist: impeeriumis avanenud võimalused löid eelduse mõisate õitsenguks 18. sajandi lõpul ja 19. sajandil. Samal ajastul lahvatasid ka valgustusajale iseloomulikud vaidlused talurahva olukorra üle, mis viisid esiteks pärisorjuse kaotamiseni (Eestimaal 1816 ja Liivimaal 1819) ning hiljem talurahva õigusi oluliselt laiendanud ning eestlaste ja lätlaste ühiskondlikule tõusule aluse pannud talurahvaseadusteni (Liivimaal 1849, Eestimaal 1856).

Seostudes tihedalt siinse piirkonna ajalugu kujundanud ebavõrdsuse ja võimuhete ajalooga, on mõisad kaua olnud ideoloogiliselt laetud uurimisteema – ja seda juba baltisakslaste jaoks, kelle loodud on mõisaalase historiograafia esimesed kihistused. Baltisaksa uurijad keskendusid olulisel määral mõisate õigusajaloole ja maaomandi kujunemisele. Kui tõlgendada seda uurimistraditsiooni postkoloniaalsest vaatenurgast, võib väita, et ootuspäraselt koondus nende tähelepanu kolonisaatori ja koloniseeritava suhetele.

Teiseks populaarseks baltisaksa uurimissuunaks sai mõisamajanduse ajalugu, mille keskmes olid samuti saksa mõisniku ja kohaliku talupoja suhted. Siin tõstatus ühe keskse uurimisküsimusena, kas mõisate teke riivas varasemaid põlisasukate maavaldusi. 19.–20. sajandi vahetusel puudutasid neid küsimusi mitmel moel Astaf von Transehe-Roseneck, Hermann von Engelhardt ja Heinrich Bosse (vt Inna Põltsam-Jürjo artikkel). Põhjalike andmekogudena väärivad baltisaksa uurimustest esiletõstmist veel Heinrich von Hagemeisteri (1836–1837) köited Liivimaa maamõisate ajaloost, Carl von Pauckeri (1847–1849, 1853) raamatud Eestimaa mõisaomandusest Taani ja Rootsi võimu ajal ning Leonhard von Stryki (1877, 1885) uurimused Liivimaa rüütlimõisate ajaloost.

Ajalookirjutuse näilise neutraalsuse varjus toimuvad aga sageli manipulatsioonid. Nii oli ka 19. sajandi baltisaksa autorite valik seada Eesti- ja Liivimaa ajaloo uurimise lähtepunktiks nimelt poliitilised, õiguslikud ja institutionaalsed arengud mitte ainult ajalooteaduse professionaliseerumise ajastu n-õ distsiplinaarne ettekirjutus, vaid ühtlasi võimalus eestlaste ja lätlaste rolli siinses ajaloos teadlikult marginaliseerida. Kultuurilise ja sotsiaalse perspektiivi kõrvalejätamisega jäi tagaplaanile ka talu- ja lihtrahva ajalugu. (Vt Plath 2011: 10–15) Seesugused vaikimisi eelistused, mida hilisemas historiograafias on harva pikemalt kommenteeritud või kontekstualiseeritud, peaksid tänapäeva uurijaid valvsaks tegema, eriti sedavõrd mitmerahvuselistes regioonides nagu Baltimaad.

Lisaks baltisakslaste ning eestlaste/lätlaste suhetele on mõisate uurimist ja pärandina väärtustamist tugevalt mõjutanud baltisakslaste ja sakslaste vahed. Eriti ilmekalt väljendub suhe saksa kultuuriga kunstiajaloo uurimises, taandudes suuresti igipõlisele keskuse-perifeeria vastasseisule. 19. sajandi teisel poolel sündinud kunstiteaduslik traditsioon, sh Wilhelm Neumanni (1887)

(1836–1837) volumes on the history of Livonian manors, Carl von Paucker's (1847–1849, 1853) studies on the estates of Estonia under Danish and Swedish rule, and Leonhard von Stryk's (1877, 1885) books on the history of Livonian manors deserve mention.

Yet, manipulations often take place under the guise of the supposed neutrality of historiography. The very choice of 19th-century Baltic scholars to take political, legal and institutional developments as the starting point for the study of the history of Estonia and Livonia was not merely a disciplinary prescription typical of that era of the professionalisation of the field of history, but also an opportunity for the Baltic Germans to deliberately marginalise the role of Estonians and Latvians in the region's past. Not only the cultural or social perspective, but also the history of the peasantry and the common people was thereby conveniently left in the background. (See Plath 2011: 10–15) Such tacit preferences have rarely been commented on in detail or contextualised in later historiography – and this alone should alarm contemporary scholars, especially in multi-ethnic regions such as the Baltic.

In addition to the relationship of the Baltic Germans with Estonians and Latvians, the study and appreciation of manors as cultural heritage has been strongly influenced by the relations between Baltic Germans and Germans. This is particularly evident in the study of art history, which largely boils down to a confrontation between the centre and the periphery at the time. The scholarly tradition that emerged in the late 19th century, including Wilhelm Neumann's (1887) first comprehensive survey of the history of Baltic art and architecture, foregrounded the German origin of local artistic practices. One might think that the view that German monuments were the same all over Europe would have diminished the value of the local heritage in the eyes of Baltic Germans, but this was hardly the case. On the contrary, the emphasis on the Germanic character of local buildings and artworks contributed to their recognition as part of the 'high' art of civilised Europe – and thus, the Western world. Rather than derailing it, the Russification policy of the late 19th century, somewhat paradoxically, reinforced this attitude. Baltic German attempts to create a distinctive Baltic identity were thus done through the idea of German historical influence, and often through colonial vocabulary, with particular vigour in the early 20th century. (See Jõekalda 2014a)

Although a distinctive manor culture became one of the most visible features of the Baltic region in 18th and especially 19th-century memoirs (see Maris Saagpakk's paper for insights into the changing image of manors in Baltic German literature), there is less evidence of it in architectural and art scholarship of the same period. While treatises on individual manors did appear, even these were initially of a more general historical nature. Comprehensive overviews of manorial culture were scarce. One reason behind that is the fact

**5. Mäo mõisas tegutses
pärast maareformi**

lastekodu. Varemets /
After the land reform, Mäo
(Mexhof) manor became an
orphanage. Today in ruins.

Tundmatu fotograaf /
Unknown photographer,
1937. Rahvusarhiiv /
National Archives of
Estonia, EFA.208.3.7566.

esimene Balti kunsti ajalugu, rõhutas ühtainu siinsete ehitiste ja kunsti saksa-pärasust. Ehkki võiks arvata, et seisukoht, nagu olnuks saksa mälestusmärgid kõikjal Euroopas ühetaolised, kahandas baltisakslaste silmis kohaliku pärandi väärtust, ei olnud see sugugi nii. Pigem vastupidi: siinse arhitektuuri ja kunsti saksalikkusele rõhumine aitas kaasa nende teadvustamisele tsiviliseeritud Euroopa „kõrgkunsti“ – ja nõnda lääne maailma – osana. Sajandilõpu venetsuspoliitika mõnevõrra paradoksaalsel kombel pigem võimendas kui suigutas seda hoiakut. Baltisakslased püüdsid niisiis küll luua omanõolist balti identiteeti, kuid tegid seda saksa mõju ning sageli just koloniaalse sõnavara kaudu, kuigi toona veel mitte niivõrd jõuliselt kui 20. sajandi algul. (Vt Jõekalda 2014a)

Ehkki näiteks Baltikumi puudutavas mälestuskirjanduses kujunes eriomase mõisakultuuri säilimine 18. ja eriti 19. sajandil üheks piirkonna tunnusjooneks (vt Maris Saagpaku artikkel), on sama perioodi arhitektuuri- ja kunstiajaloo sellest märke vähem. Kui üksikute mõisate kohta hakkas käsitlusi ilmuma, needki esialgu pigem üldajaloolise suunitlusega, siis tervikülevaateid siinsest mõisakultuurist nappis. Üheks põhjuseks on see, et mõisate kohta käivad arhiiviallikad on väga fragmentaarsed: kuna eravaldues ehitamine ei vajanud ametlikke kooskõlastusi, on projektid jm dokumendid perekonnaarhiivides säilinud juhuslikult, üle ilma laiali paisatud või üldse hävinud (Hein 2003: 11). Kaalukamgi on asjaolu, et 19. sajandil alles kuju võtva kunstiajaloo teaduse

6. Kaagvere mõisa rajati lastekodu 1926. aastal. Ülesvõtte pärineb diplomaatilise korpuse poolt Konstantin Pätsile kingitud albumist ja on tehtud välisdiplomaatide ringreisil Eestis / An orphanage was established at the former Kaagvere manor (Kawershof) in 1926. The photograph is from an album given to (later Estonian President) Konstantin Päts by the diplomatic corps and was taken during a tour of Estonia for foreign diplomats. Tundmatu fotograaf / Unknown photographer, 1931. Rahvusarhiiv / National Archives of Estonia, ERA.I278.I.311.8p.3.

that archival sources about them are fragmentary: construction projects on the private estates did not require official approval at the time, and the documents in family archives (later carried to various parts of the world) have been preserved quite randomly, if at all (Hein 2003: 11). A more decisive aspect is that the international hierarchies of art history, which was itself only in the making in the 19th century as a discipline, dictated a focus on older (medieval) art and architecture, with little attention paid to the relatively contemporary buildings that manor houses still embodied at that time. As a result, prior to the period of Estonian and Latvian independence, manor houses did not fit into the framework of the emerging heritage protection system either. As they have suffered various kinds of damage and destruction, the course of the 20th century has further lessened the chances of an architectural reading of the buildings (especially the interiors) on site.

Lost glory or 'alien' heritage? Shifting meanings in the interwar period

After the establishment of the Republic of Estonia, a highly charged nostalgia for former glory began to spread among the Baltic Germans – for many, this also overlapped with physically leaving their Baltic homeland (*Heimat*). The

rahvusvahelised hierarhiad dikteerisid keskendumise pigem vanemale (kesk-aegsele) kunstile-arhitektuurile, pöörates võrdlemisi vähe tähelepanu lähiminekule, mida mõisahooned toona veel kehastasid. Nii ei mahtunud need enne Eesti ja Läti iseseisvumist ka tekkiva muinsuskaitseüsteemi raamesse. 20. sajandil sai suur hulk hoonetest endist (eriti interjöörid) liiati tõsiselt kannatada, mis on omakorda kahandanud visuaalsel vaatlusel, kunstiajaloo võrdleval uurimisel või restaureerimisel saadavat arhitektuuriloolist teavet.

Kadunud hiilgus või „võõras“ pärand? Sõdadevahelise perioodi tähendusnihked

Tugeva nostalgiaga laetud hoiak mõisate hääbuva hiilguse suhtes hakkas baltisakslaste seas levima Eesti Vabariigi loomise – ja paljude jaoks oma Balti „kodu-maalt“ (*Heimat*) lahkumise järel. Selle üheks olulisimaks sümboliks saidki mõisad, millest endised omanikud olid 1919. aasta maareformiga suuresti ilma jäänud. Ajastule omaselt radikaalne, kuid eestlaste rahvusriigi rajamise ja Vabadussõja toetuse jaoks oluline reform kaotas suurmaamandi, riigistades mõisatele kuulunud põllu- ja metsamaa ning jättes endistele omanikele üksnes mõisasüdamed. Reformi pehmendati veidi 1920. aastatel, kui võeti vastu otsus hakata maksma võõrandatud maa eest kompensatsiooni ja võimaldati Vabadussõjast Eesti poolel osa võtnud baltisakslastel (ja nende järeltulijatel) taotleda teistest suuremat maavaldust. (Vt Rosenberg 1994: 38–49; Visnapuu, Luts-Sootak 2021; vrd Lepplaan 2012; ill-d 5–6) Baltisakslaste majanduslik võim jäi küll märkimisväärseks (Feest 2020), ent siiski oli uues rahvusriigis endisest eliidist saanud mitmeti marginaliseerunud vähemus (vt RT 1925b).

Baltisaksa kultuuris laiemalt väljendunud nostalgia ei jätnud puudutamata ka akadeemilist uurimistööd. Esimese koguteose, mõisate peahoonetele keskendunud kolmeköitelise „Das baltische Herrenhaus“ (Balti härrastemaja), kirjutas Heinz Pirang (1926–1930) alles pärast Eesti ja Läti rahvusriigi loomist. Selle tugevalt rahvusideoloogilistesse sõnavõttudesse on senises historiograafias suhtunud võrdlemisi kriitikavabalt (vt Kristina Jõekalda artikkel). Kuigi pigem esmane tutvustus ja pildikogu kui mõisaarhitektuuri süsteemne analüüs, on arvatud, et just see teos tõstis „mõisad kogu baltisaksa kultuuri kõige iseloomulikumateks mälestisteks“ (Hein 2003: 9).

Juba varem oli alustatud aga n-ö visuaalse ajalookirjutusega. 1905. aastal põlenud mõisaid dokumenteeris samal talvel fotograaf Nikolai Königsfest (ill-d 7–9).⁴ Sündinud fotode sari oli esimesi süsteemseid ajaloosüdamuse (või selle tagajärgede) jäädvustamise fotokampaaniaid siinsel alal üldse (vt ka

⁴ Suur osa fotodest on talle Eesti Ajaloomuuseumi kogus. Nt Riia Arhitektide Ühingu kogusse kuulus mõni aasta hiljem fotosid u 300 objektist (GGA 1911).